

19. Yüzyıl Türkiye'sinde Eğitimde Modernleşme Atağı: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde Eğitime Bakış*

19th Century Turkey's Modernisation Drive In Education: Mahmud II And The Tanzimat Period

Ahmet Vurgun**

Öz

18. yüzyılın son çeyreğinde askeri eğitim kurumlarının açılmasıyla başlayan eğitimde modernleşme girişimleri 19. yüzyılda dönemlere göre etkisini artırarak devam etmiştir. III. Selim ve II. Mahmud, Osmanlı tarihinde modern eğitimin temellerinin atılmasını sağlayan hükümdarlar olarak yerlerini almış, ardından Tanzimat döneminin devlet adamları bu temelleri sağlamlaştırarak bir sisteme oturtmaya çalışmıştır. II. Mahmud döneminde özellikle ilköğretimin zorunlu olması ile ilgili ferman yayınlanması ve ilk rüşdiyelerin açılması ile modern sivil eğitimin temelleri atılmıştır. Bundan başka Harbiye ve Tıbbiye gibi iki önemli okulun açılmasıyla, tüm 19. yüzyıl boyunca olduğu gibi 20. yüzyılda da modernleşme çalışmalarının yapı merkezleri oluşturulmuştur. Tanzimat bürokrasisi de II. Mahmud'un bu modernleşme adımlarını sistematik hale getirmek için çaba göstermiştir. Eğitimde modern anlamda bürokratikleşme bu dönemde oluşmaya başlamış ve Maarif Nezareti ile eğitimde merkezileşme sağlanarak ülkedeki tüm okullar tek bir merkezi idare etrafında toplanmıştır. Eğitimin tek bir çatı altında toplanmasıyla eğitim işleri de birtakım bölümlere ayrılmıştır. Tanzimat idarecileri böylece bir yandan eğitimde kurumsallaşmayı gerçekleştirmeye

* Bu çalışma, yazarın "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri" adlı doktora tezinin literatür kısmından yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışmada, başlıktaki dönemlerden Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlandığı 1869 tarihine kadar olan gelişmeler ele alınmıştır.

** Mail: ahmet.vurgun@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9148-7285, Marmara Üniversitesi

çalışırlarken diğler yandan modern eğitim kurumları açmaya devam etmişlerdir. Bu bağlamda, ilköğretimden yükseköğretime değin tüm eğitim kademelerinde adımlar atıldığı görülmüştür. Tüm bu çabalar, sonraki dönemlere miras kalmış ve modern Türkiye'ye giden yolun taşlarını döşemiştir. Bu çalışmada, 19. yüzyılda özellikle II. Mahmud ve Tanzimat Dönemlerinde eğitim alanında yaşanan gelişmeler hakkında bilgi verilmiş, eğitimde yaşanan değişim ve dönüşüm değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Mahmud, Tanzimat, Eğitim, Rüşdiye, Sıbyan Mektebi.

Abstract

In the last quarter of the 18th century, modernisation attempts in education, which started with the opening of military education institutions, continued in the 19th century by increasing their impact according to periods. Selim III and Mahmud II took their places in Ottoman history as the rulers who laid the foundations of modern education, and then the statesmen of the Tanzimat period tried to consolidate these foundations and put them into a system. During the reign of Mahmud II, the foundations of modern civil education were laid with the issuance of an edict on compulsory primary education and the opening of the first rüşdiyes. Furthermore, with the opening of two important schools such as Harbiye and Tibbiye, the structural centres of modernisation efforts were established in the 20th century as they had been throughout the 19th century. The Tanzimat bureaucracy also made efforts to systematise these modernisation steps of Mahmud II. Bureaucratisation in education in the modern sense began to emerge in this period and centralisation in education was achieved with the Maarif Nezareti, and all schools in the country were gathered under a single central administration. With the centralisation of education under a single roof, educational affairs were also divided into a number of departments. Thus, while Tanzimat administrators tried to institutionalise education on the one hand, they continued to open modern educational institutions on the other. In this context, steps were taken at all levels of education from primary education to higher education. All these efforts were bequeathed to the following periods and became the cornerstones of the road to modern Turkey.

Keywords: Mahmud II, Tanzimat, Education, Rüşdiye, Sıbyan School.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde modernleşme faaliyetlerinin başlamasıyla gündeme gelen konulardan birini eğitim teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin dışarıda yaşadığı gelişmeler, içeride bu kavramın zamanla önem kazanmasına ve bir süre sonra da sistemli bir devlet politikası haline gelmesine neden olmuştur. Batının askeri gücüne karşı konulamayacağı gerçeğini kabul eden Osmanlı devlet adamları, 18. yy'ın ortalarından itibaren Batılı askeri uzmanlardan faydalanarak orduda birtakım modernleşme çalışmalarını başlatmışlardır (Öztürk, 2000: 63). Özellikle askeri alanda yaşanan gelişmeler, eğitimin zorunlu olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Nitekim 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı sonrasında batıdan birtakım askeri yenilikler ithal edilmiştir. Askeri alanda atılan adımlar ve alınan teknoloji, zamanla bunların bilimsel bir temelde oturulması gerektiği gerçeğini de ortaya koymuştur (Somel, 2010: 41). Nitekim bir süre sonra da görüleceği gibi yenileşme hareketlerinin de nüvesini teşkil eden bu adımlarla öncelikle askeri alanda olmak üzere birtakım müesseseler oluşturulmuştur. Bunların başında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ile Mühendishane-i Berri-i Hümayun gelmektedir.

1770'te yaşanan Çeşme Vakası sonrası donanmanın yeniden yapılanması gündeme gelmiş ve eğitimli kadrolara sahip bir deniz mühendishanesinin açılması fikri ortaya çıkmıştır. Böylece 1775 yılında, Türk eğitim tarihinde modern anlamda inşa edilen ilk müessese olarak adlandırılan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun açılmıştır (Beydilli, 2020: 513-514). Akabinde ise III. Selim dönemindeki "Nizam-ı Cedid" hareketi kapsamında 1795 yılında Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılmıştır. Nizam-ı Cedid ordusunun teşkiliyle bağlantılı olan bu okulda, riyaziye ve hendese ağırlıklı dersler verilmiş ve ders kitaplarının basılması için okulun zemin katında bir de matbaa açılmıştır (Beydilli, 2020: 515-516). Bu okulların açılmasıyla birlikte eğitim alanında pek çok yenilik ve değişim kendini hissettirmiştir. Bu bağlamda sınıf sistemi kurulmuş, pedagojik ders kitapları hazırlanmış, derslikler düzenlenerek sınıflara sıralar girmiş, matbaa eğitim-öğretimde bir araç olarak kullanılmaya başlamış ve yabancı dil öğretimi müfredata girmiştir (Kenan, 2013: 11-12). Böylece 18. yüzyılın son çeyreği ile III. Selim döneminde, Türk eğitim tarihinde modern anlamda kurumsallaşmanın temelleri atılmıştır.

Bu çalışmada, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde eğitimdeki modernleşme çalışmalarının, kurumsal ve sistematik olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma kullanılmıştır. Tarihsel araştırma, geçmişte meydana gelmiş eylemleri ve olayları tanımlamak, açıklamak ve böylelikle anlayabilmek için verilerin sistemli olarak toplanması ve değerlendirilmesidir (Fraenkel, Wallen ve Hyun, 2011: 534). Doküman incelemesiyle elde edilen bilgiler, kronolojik ve tematik olarak başlıklar halinde sıralanmıştır. Bu bağlamda, II. Mahmud Döneminde eğitim yaşanan gelişmeler, Tanzimat süreci ve eğitime etkisi, eğitim teşkilatının kurulması, derecelerine göre eğitim kurumlarının açılması ve gelişimi, eğitimin toplumsal hayata etkisi, mesleki eğitim kurumları gibi konularda bilgi verilerek tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

II. Mahmud Dönemi ve Eğitim

II. Mahmud dönemi, merkezi yönetimi güçlendirme, bürokrasiyi Avrupalı bir yapıya dönüştürme projesinde ihtiyaç duyulan nitelikli insan gücünü yetiştirmeyi hedefleyen ve bu doğrultuda eğitim politikası izlenen bir dönem olmuştur. Nitekim II. Mahmud'un saltanatının son dönemine gelindiğinde, modern sivil eğitim yapısıyla devletin iç idaresini yeniden yapılandırmak üzere gerekli bilgi, beceri, değer ve tutuma sahip sivil nitelikli insan gücü yetiştirilmesi yolunda adımlar atıldığı görülecektir (Öztürk ve Nurdoğan, 2011: 1023). Hem artan nitelikli asker ihtiyacı hem de bununla birlikte sivil memurlara duyulan ihtiyaç, II. Mahmud'un eğitime önem vermesine neden olmuştur. Keza, öğrenme ve öğretmeye istekli ve meyilli bir kadro, II. Mahmud'un gerçekleştirmek istediği reformlar için büyük önem arz etmektedir (Lewis, 2004: 84).

Bu dönemde okullaşma konusunda ilk adım Tercüme Odasının açılmasıyla birlikte atılmıştır. Burada, Avrupa dili ve kültürünü bilen Müslüman Türk bir zümrenin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Keza bu durum, devletin asli unsuru olan Türklere dayalı bir politika izlenmek isteğinin de işaretlerini vermektedir (Öztürk ve Nurdoğan, 2011:1023-1024). II. Mahmud döneminde eğitim alanında yaşanan bir gelişme, kendinden sonraki dönemlerde de sürekli gündeme gelmiştir. Bu gelişme, ilköğretimin zorunluluğu meselesidir. II. Mahmud, ilköğretimi zorunlu hale getirmek için 1824'te bir ferman yayınlamıştır. Buna göre halkın dini bilgisini kuvvetlendirmek amacıyla İstanbul ve çevresinde mahalle mektepleri düzeyinde bir zorunlu ilköğretim uygulaması getirilmeye çalışılmıştır. Ancak iç ve dış meselelerden dolayı bu konu yaygın hale getirilememiştir. Buna rağmen ferman, okuma yazmanın öğretilmesini buyurduğu için kendinden öncekilere göre farklı bir önem taşır (Mahmud Cevad, 2001: 3-7; Somel, 2010: 47). Bu arada, ilgili fermanın İstanbul ve çevresiyle sınırlı kalmadığını belirtenler de olmuştur. Nitekim Unat, fermanın İstanbul dışındaki vilayetlere de yayıldığı ve yayınladığını belirten belgeler olduğuna dikkat çekmiştir (Unat, 1964: 38).

II. Mahmud döneminde eğitim konusunda atılan en ciddi adımlar askeri ve tıbbi alanda açılan okullar ile atılmıştır. Nitekim 1827 yılında, ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla Türkiye'de modern tıp eğitiminin kurucusu olarak da kabul edilen Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin öncülüğünde "Tıphane-i Amire" adında bir tıp mektebi açılmıştır. Öğretim programına yabancı dil eğitimi ve dersleri konulan mektepte, hocaların ve öğrencilerin Müslümanlardan seçilmesi şartı konulmuştur (İhsanoğlu, 1992: 354). Şehzadebaşı'nda faaliyet gösteren Tıphane'den beş yıl sonra da Topkapı Sarayı yakınında bulunan yapılardan üç bina içerisinde 1832 yılında, "Cerrahane-i Amire" adlı bir tıp merkezi daha açılmıştır. Akabinde Tıphane, Cerrahane'nin bulunduğu binaya nakledilmiş ve bu iki kurum birleşerek 1838'de "Mekteb-i Tıbbiye" adını almıştır (Öztürk ve Nurdoğan, 2011: 1026). II. Mahmud, okulun gelişmesi için bizzat ilgilenmiş hatta bir seferinde okulu ziyaretinde başarılı olan öğrencilere yarım kese akçe ödül vermiştir. Okulun, Avrupa'daki tıp fakülteleleri düzeyinde eğitim vermesini arzulayan II. Mahmud'un iradesiyle Mekteb-i Tıbbiye, Beyoğlu'ndaki Galata Sarayı'na nakledilmiş ve okulun başına da Viyana Tıp Fakültesi hocalarından Karl Ambros Bernard getirilmiştir (Bilim, 2002: 59). Bernard'ın gelişiyile birlikte okulda birtakım düzenlemeler olmuş ve eğitim Fransızca olarak yapılmaya başlamıştır (Öztürk ve Nurdoğan, 2011:1026).

II. Mahmud'un Tıbbiye'ye özel bir önem verdiği ve ilgi gösterdiği görülmektedir. Özellikle 1838 yılında Galata Sarayına nakledilen okulun açılışında yaptığı konuşmada, Türkçeyi ilim dili olarak vurgulaması ayrıca dikkate değerdir. II. Mahmud'un buradaki konuşması¹ aynı zamanda dilde millileşme bakımından öncü bir girişim olarak değerlendirilebilir (Berkes, 1978:181-182; Engin, 2015: 45).

II. Mahmud döneminde Tıbbiye'nin yanında hem kendi dönemi hem de sonraki dönemlere etkisi bakımından açılan bir diğer kurum ise Mekteb-i Harbiye'dir. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra yeni kurulan "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" ordusunun kuruluş kanunu gereği, gerekli olan yabancı dil ve harp ilimlerini öğretmek için yetenekli ve kabiliyetli öğrencilerin alınacağı bir Harbiye Mektebi açılmasına karar verilmiştir (Albayrak ve Şeker, 2014: 29). Bu amaçla açılan Mekteb-i Harbiye, 1834'te Maçka kışlasında öğretime başlamıştır (Sakaoğlu, 2003: 57). Harbiye'nin kuruluşunun, Türk modernleşmesinde ayrı bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu kurumdaki eğitimin sağladığı askeri ve düşünsel etkiler ile mezunlarının askeri ve siyasi hayattaki konumları bilinmeden, 19. yüzyıldan 20.yüzyıla devletin geçirdiği değişim ve dönüşüm tam olarak anlaşılamayacaktır (Berkes, 1978: 191). Yine bu dönemde, askeri eğitim sistemindeki değişim neticesinde ve Yeniçeri ocağının dağıtılmasından sonraki süreçte mehterhane de kaldırılmıştır. Mehterhanenin yerine ordunun bu ihtiyacı için Donizetti Paşa'nın organizasyonu ile Muzika-i Hümayun Mektebi açılmış ve 1834'ten itibaren eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır (Akyüz, 2011: 147; Sakaoğlu, 2003: 57).

II. Mahmud döneminde eğitimde yaşanan modernleşme çalışmalarından birini de Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi oluşturmuştur. Bu bağlamda 1830 yılında, II. Mahmud'un Seraskeri Hüsrev Paşa'nın himayesindeki Hüseyin, Ahmed, Abdülatif ve Ethem adlı 4 öğrenci Fransa'ya gönderilmiştir. Akabinde 1834-1836 yıllarında Londra, Paris ve Viyana gibi Avrupa şehirlerine döndüklerinde tophane, baruthane, fişekhane dökümhane gibi askeri tesislerde ve Mekteb-i Harbiye'de Hoca olmak üzere eğitim

¹ "Çocuklar, iş bu büyük binayı tıbbiye olarak faaliyete geçirdim ve adını da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane koydum. Burada hizmetlerin en kutsalı olan insan sağlığı ele alınacağından bu mektebi değerlerine tercih ettim. Burada tıp ilmini Fransızca olarak tahsil edeceksiniz. Bunun neden yabancı dille yapılacağını soracaksınız. Bunu zorunlu kılan güçlükleri bildireyim. Geçmişte bizde de tıp ilmi ürerinde birçok kitap yazılmıştır. Hatta Avrupalılar bu kitapları kendi dillerine çevirerek onlardan çok şey öğrenmişlerdi. Fakat bu kitaplar Arapça yazılmıştır. Birçok yıldan beri İslam okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıktıkları, bunları bilenlerin sayısı azaldığı için kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi, tıp bilimini kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek yıllar alacak uzun bir iştir. Bu kitapları kendi dillerine çevirmekle Avrupalılar yüzyıldan fazla bir süreden beri bunlara birçok yeni katkılarda bulunmuşlardır. Bundan başka, bu konuları öğretmenin yöntemlerinde büyük kolaylıklar geliştirmişlerdir. Bu yüzden tıp üzerine yazılmış Avrupa eserlerine kıyasla Arapça eserler artık yetersizdir. Bu eksikliklerin yeni eserlerden alınacak bilgilerle giderilebileceği iddia edilse bile bunlar çabucak Türkçeye çevrilemezler. Çünkü tıp eğitimi için gereken beş altı yıldan başka Arapçayı iyice öğrenmek en aşağı on yıl ister. Hâlbuki bir yandan ordumuz ve halkımız için yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır. Bu yüzden Fransızca öğrenmenizi istemekten maksadım, onu bu dilin hatırı için değil, tıbbi öğrenmeniz yanında bu ilmi adım adım kendi dilimize kazandırmaktır. Ancak bu yapıldığında tıp kendi ülkemizde kendi dilimizle öğrenilir hale gelecek ve ülkenin her tarafına yayılacaktır. (Doktor Bernard'ı işaret ederek) Bu zati sizin için getirttim. Avrupa'nın birinci derecedeki hekimlerinden olup gayet yetenekli bir kişidir. Kendisinden ve diğer hocalarınızdan hekimlik öğrenin ve tedricen bu ilmi kendi lisanımızla yapılar hale getirin. Zira doktor sıfatıyla yabancı ülkelerden kim olduğu belirsiz birtakım kişilerin gelmesinden ve şurada burada görev yapmasından hoşnut ve memnun değilim. İnşallah tahsilinizi tamamladıktan sonra önemli rütbelere kazanacaksınız. Bunun için her türlü ihtiyacımızı karşıladım. Yemekleriniz arasında sıcak kebabtan soğuk çileğe kadar her şey olacaktır. Sizden beklediğim gayretli çalışmanızdır. Talep sizden vermek bendendir. Cenabı- Hak hepimize muvaffakiyet ihsan eylesin. Âmin" (Engin, 2015: 45-46).

görmeleri için öğrenci gönderilmiştir. Hatta 1838’de diğer üç arkadaşıyla birlikte yurda dönen öğrencilerden Ethem, Miralay rütbesiyle önce Darü’s Şura-yı Askeriye’de görevlendirilmiştir. Bu isim daha sonra önemli Türk siyaset ve devlet adamı olarak II. Abdülhamid Döneminde sadrazamlığa kadar yükselen Ethem Paşa olarak karşımıza çıkacaktır. Yine Sadrazamlardan Mehmet Emin Paşa ve Ahmet Vefik Paşa da bu dönemde yurtdışına giden öğrenciler arasındadır (Şişman, 2004: 4-10; Lewis, 2004: 84). Görüldüğü gibi II. Mahmud döneminde Avrupa’ya gönderilen bu öğrenciler, dönüşlerinde etkili konumlarda yer aldıkları gibi ülkenin değişim ve dönüşümünde de rol oynamışlardır.

II. Mahmud döneminde askeri ve teknik alanda yapılan bu eğitim çalışmalarından başka ilköğretimin modernleştirilmesi için de adım atılmıştır. Çünkü reformların gerçekleştirilmesi için yetenekli insanlar bulunması ve yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada imar ve kalkınma işleriyle ilgilenen Meclis-i Umur-ı Nafia, eğitim işleriyle de yakından ilgilenmiş ve 1839 Şubat’ında bir layiha yayınlamıştır (Akyıldız, 2012: 61; Mahmud Cevad, 2001: 7-10). Layiha, Tanzimat öncesi Osmanlı devlet adamlarının eğitime ilgili tutum ve anlayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Layihada, eğitimin değeri ve önemi, pozitif fenlere olan ihtiyaç, fen ve sanayinin yaygınlaştırılması için çalışmanın devletin temel hedefi olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca eğitim konusundaki problemlerin belirlenerek, bunların çözüm yolları konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu layihada, geleneksel çizgi devam etmekle beraber, öğretmen nitelikleri, sınıf sistemi ve ders sayısının artırılması gibi yenilikçi konular da gündeme gelmiştir (Nurdoğan, 2016: 29-30). Dönemin sonlarına gelindiğinde, çocukların sıbyan mektebinden sonra rüştlarini ispatlayacakları yaşa kadar eğitim alacakları ve ismini bizzat Sultan Mahmud’un koyduğu “Rüşdiye” adı verilen okulların açılması kararlaştırılmıştır. Bunun neticesinde rüşdiyelerin idaresine bakmak üzere “Mekatib-i Rüşdiye Nezareti” kurulmuştur. Bu nezaretin başına ise devrin tanınmış hocalarından olan İmamzade Esad Efendi getirilmiştir (Ergin, 1977: 384-386). Evkaf Nezaretine bağlı olan bir müdürlük seviyesinde olan Mekatib-i Rüşdiye Nezaretinin kurulması sonrası yapılan bu düzenlemeyle okullar; sıbyan, rüşdiye ve mekatib-i âliye olmak üzere ilk orta ve yüksek okul seviyesinde ele alınmaya başlamıştır. Ancak bu süreçte pek bir varlık gösteremeyen Nezaret, sadece Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adlı okulların açılışı ile ilgilenmiştir (Akyıldız, 2012: 61-62). II. Mahmud döneminin sonunda açılan bu iki okul hem modern manada hem de devlet memuru yetiştirmek amacıyla kurulmuş olmalarıyla dikkati çekmektedir. Bu okullardan ilki olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, 11 Şubat 1839’da açılmıştır. Ülkenin ilk açılan sivil çağdaş ortaöğretim kurumu olarak nitelendirilen bu okulda, Sarf, Nahiv, Arapça, Farsça, Mantık, Hat, Arapça Gramer, Fransızca ve Fransızca olarak Tarih, Hendese, Coğrafya ve Politika kitapları okutulması kararlaştırılmış ancak Fransızca tarih ve politika derslerinin okutulması kararı uygulanamamıştır (Unat, 1964: 16). Diğer okul olan Mekteb-i Ulum-ı Edebiye de 19 Mart 1839’da açılmıştır. Okulun öğrencileri üç sınıf halinde öğrenim görmüş ve diğer okuldan farklı olarak hazırlık niteliğinde olan sınıflar da yer almıştır. Ayrıca öğrencilere birtakım ihtiyaçlarının karşılanması için maaş da verilmiştir (Akyıldız, 2011: 169-170). Bu okullardan mezun olanlar, devletin merkez bürokrasisinde istihdam edilmişlerdir (Öztürk ve Nurdoğan, 2011: 1029).

II. Mahmud döneminde dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, açılan Tıbbiye ve Harbiye gibi okullarda verilmeye başlanan kısmi seküler eğitim ve öğretim uygulamalarıdır. Bu okullarda yerleşmeye başlayan anlayış, sonraki dönemde de devam etmiş ve bu durum, zamanla eğitimde ikilik yaşanmasına neden olmuştur (Ortaylı, 2014: 211). Neticede II. Mahmud dönemi, modern eğitim kurumlarının yaygınlaştığı, ilköğretimde zorunluluk konusunda gelişme yaşandığı, maarif teşkilatlanmasının temellerinin atıldığı bir dönem olmuş ve geleneksel eğitimin yanında oluşturulan modern eğitim kurumları, Tanzimat dönemi ve sonrası için bir birikim oluşturmuştur.

Ferman'dan Sisteme: Tanzimat Süreci ve Eğitim

II. Mahmud zamanında eğitim alanında oluşan birikim, 1839 yılında Mustafa Reşit Paşanın girişimleri neticesinde Sultan Abdülmecid'in ilan ettiği Tanzimat Fermanı ile daha sistemli bir hale getirilmiştir. Bu bağlamda “Tanzimat Dönemi” olarak adlandırılan dönemde, her alanda bir yenileşme süreci yaşanmış ve batı örnek alınmak üzere birtakım yeni müessesler kurulmaya başlanmıştır (Engin, 2016: 2). Tanzimat Fermanında eğitim ile ilgili açık bir hedef belirtilmese de zamanla yapılan ıslahatların eğitim temelinde olması gerektiğinin farkına varılmış ve devlet adamları, reformların sürekli hale gelmesini sağlamak için bilgili, aydın bir toplum ve kadrolar oluşturmak istemişlerdir. Okullar açarak ve halkı eğiterek devleti, Avrupa'nın yeni usullerine göre düzenlemeye çalışmışlar ve bunu fikir ve uygulamalarında da göstermişlerdir (İhsanoğlu, 1992: 360; Engin, 2015: 59). Nitekim Sultan Abdülmecid 1845'te Babıali'de sadrazama ve vekillere hitaben bir ferman yayınlamış ve burada eğitimle ilgili şu uyarılarda bulunmuştur: “En önemli amacımız olan ülkenin ve halkın mamuriyetini sağlamak için ne türlü tedbirler gerekli ise bir an önce alınıp uygulansın. Tüm vekillerin ortak görüşleriyle mesele düşünölsün. Böyle bir amacın gerçekleşmesi, din ve dünya işlerinde halkın bilgisizliğinin giderilmesine bağlıdır. İlimlerin ve fenlerin kaynağı ve sanayinin meydana çıktığı yer olan gerekli okulların icadı ve yapılması, benim için işlerin en önemlisidir. Bu nedenle ülkenin uygun yerlerinde gerekli okullar açılarak halkın eğitilmesi çaresine bakılsın” (Akyüz, 2011:159-160). Sultan Abdülmecid'in bu fermanı, eğitimi çeşitli seviyelerde bir bütün olarak görmesi ve İstanbul dışında da genel eğitimin yaygınlaşmasının önemini vurgulayan ilk belge olarak dikkati çekmektedir (Somel, 2010: 60).

Maarif Teşkilatının Kurulması

Sultan Abdülmecid'in, reformların başarısıyla eğitim arasında ilişki kurduğu bu fermanı sonrası sıbyan mekteplerini düzenlemek üzere “Meclis-i Muvakkat” kurulmuştur. Bu meclis, sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile Darülfünun kurulmasına dair üç tasarı hazırlamıştır. Ayrıca bu tasarılar da, Babıali'de eğitim işleriyle ilgilenecek daimi bir meclis kurulması da yer almıştır (Akyıldız, 2012: 68). Bunun akabinde devletin eğitim işleriyle ilgilenmek ve gerekli olan reformları yapmak üzere 1846'da “Meclis-i Maarif-i Umumiye”, akabinde de bu meclisin aldığı kararları icra etmek üzere “Me-katib-i Umumiye Nezareti” kurulmuştur (Kodaman ve Saydam, 1992: 478). Bu meclis, Meclis-i Vala ile Hariciye Nezaretinin denetimi altındaydı. Bu bağlamda eğitimin

laikleşmesi konusunda da ciddi bir adım atılmış olmaktadır. Zira o güne kadar şeyhülislamın kontrolünde olan eğitim meseleleri bunda sonra hükümetin denetimine girmiş oluyordu. Böylece Tanzimat bürokratları, eğitimin kontrolünü ellerine almış oluyordu (Akyıldız, 2012: 69).

Tanzimat'ın ilanından sonraki süreçte yapılan uygulamalarla ilgili olarak özellikle gayrimüslimlere yeni haklar tanıyan 1856 tarihli "Islahat Fermanı"nın, eğitim konusunda da etkileri olmuştur. Nitekim fermanında, her cemaatin kendi milli dilinde eğitim yapmak üzere okul açabileceği fakat bu okulların programlarının düzenlenmesi ve öğretmenlerinin tayin edilmesini karma bir maarif meclisinin yapacağı belirtilmiştir (Gülsoy, 1999: 186-187). Böylece gayrimüslim cemaatler, devlet denetiminde olmak üzere kendi okullarını açabilecekti. Bu ortamda özellikle Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar atağa geçmişler ve gayrimüslimlerin okulları yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu durum, Osmanlı hükümetinin maarif sistemini geliştirmesinde etkili olmuş (Somel, 2010: 67), neticede 1857'de din ve mezhep farkı gözetmeksizin eğitimin bütün Osmanlı tebaasının yararlanacağı bir konuma gelmesi için "Meclis-i Maarif-i Muhtelit" kurulmuştur. Böylece iki tane eğitim meclisi ortaya çıkmıştır. 1864'e gelindiğinde ise bu iki meclis de kaldırılarak "Daire-i Mekatib-i Mahsusa" ve "Daire-i Mekatib-i Umumiye" olarak iki şubeden oluşan "Maarif-i Umumiye Heyeti" oluşturulmuştur (Akyıldız, 2012: 69).

Eğitim işlerinin doğrudan kabine içinde bir nezaret altında toplanması ise 1857'de "Maarif-i Umumiye Nezareti"nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu nezaretin başına Sami Abdurrahman Paşa, müsteşarlığına Hayrullah Efendi, mektupçuluğuna da Raşid Efendi tayin edilmiştir (Mahmud Cevad, 2001: 59-60). Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla, memleketteki müslim ve gayrimüslim okulları tek bir merkezi idare etrafında toplanmış ve ortak bir hedefe doğru kanalize edilmeye çalışılmıştır (Nurdoğan, 2016: 40). Eğitimin tek bir çatı altında toplanmasıyla eğitim işleri de bir takım bölümlere ayrılmıştır. Bu bağlamda öğretim kurumları; "Sıbyan Mektepleri", "Rüşdiyeler" ve "Mesleki Okullar" olmak üzere üç kademedен oluşmuştur. Ayrıca medreseler ve askeri okullar dışındaki tüm okulların yönetim ve denetiminin de Maarif Nezaretine ait olması kararlaştırılmıştır (Kodaman ve Saydam, 1992: 478). Böylece Türkiye'de sistemli bir eğitim bakanlığının temeli atılmış, eğitim kurumları ve konuları, devletin resmi politikası haline gelmeye başlamıştır (Bilim, 2002: 158). Bu bakımdan Maarif-i Umumiye Nezaretinin kurulması, Türk modernleşmesinin eğitim boyutunda köklü bir adımını oluşturmuştur. Bundan sonra eğitim işleri bu merkezi idare tarafından koordine edilmiş, bu miras cumhuriyet Türkiye'sine de intikal ederek günümüze kadar ulaşmıştır. Yine bu dönemden itibaren sivil eğitim kurumlarında ders kitapları yaygınlaşmaya başlamıştır. Keza eğitimde merkezileşmeyle birlikte, ders kitaplarının da merkezi eğitim tarafından düzenlenmesi gündemde olmuştur. Bunun yanı sıra okullardaki müfredatlar da merkezi eğitim kurumları tarafından belirlenmeye başlamıştır (Çam, 2023: 111,112).

Yaşanan bu gelişmeler, Tanzimat dönemi devlet adamlarının nasıl sistemli bir eğitim mekanizması kurmaya çalıştıklarını da göstermektedir. Keza Âli ve Fuad Paşalar, Tanzimat dönemine damgasını vurmuş, ülkenin kalkınması için de eğitime önem vermişlerdir. Bu bağlamda Âli Paşa, şöyle bir konuşma gerçekleştirmiştir: "Milletimizin eğitimini ve bilgisini gereken dereceye getirmeye pek çok çaba, emek ve para

harcamamız da kesin bir zorunluktur. Yoksa bu gerçekleştirilmezse, dayanamayıp biteriz. Ve her nasıl etsek ve çevremize Çin duvarı gibi hisarlar çeksek yine bilgili kavimler bize üstün gelir, giderek her şeyi elimizden alırlar. Fakat biz milletimizi eğitelim, bu gerçekleşinceye değin şimdiki usullerimizi tutup gidelim ve Hristiyanlara yeniden istihdam ve bereket kapısını büsbütün açmayalım dersek, bu da mümkün olamaz. İvedilikle uzaklaştırmaya girişmekliğimiz gereken tehlikeler zaman vermez. Dolayısıyla yukarıda belirtilen tedbirlerin hemen benimsenmesiyle beraber, genel eğitim için gerekli olan yolların açılıp tamamlanması da devletin en birinci işi bilip ona göre elbirliğiyle ve ivedilikle gerçekleşmesine gece gündüz çabalamak ve bu yolda akçe esirgememek uygun görünür” (Engin, 2016: 4). Görüldüğü gibi Tanzimat döneminin etkili devlet adamlarından biri olan Âli Paşa, eğitimi ülkenin varlığı ve kalkınmasının bir teminatı olarak gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca dönemin hâkim paradigması olan “Osmanlılık” prensibinin, eğitim üzerinde de uygulanmasının önemine dikkat çekmiştir.

Eğitimde Toplumsallaşma

1845 yılında Meclis-i Maarifte, Darülfünun kurulması için altyapı hazırlamak üzere batılı tarzda bir ilmi müessesenin kurulması düşünülmüştür. “Encümen-i Daniş” olarak adlandırılan bu kuruluşun vazifesi, Darülfünun’un kuruluşu tamamlanana kadar orada okutturulacak olan ve herkesin anlayabileceği surette Türkçe kitaplar, halkın kültürel seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserler hazırlamaktır. Meclis-i Maarif-i Umumiye adına üyelerden Ahmet Cevdet Efendi (Paşa) tarafından hazırlanan layiha ile kuruluş gerekçesi ve statüsü hazırlanarak sadarete sunulmuş ve Sultan Abdülmecid’in de onaylamasından sonra yine Ahmet Cevdet Efendinin yazdığı beyannamenin Takvim-i Vekayi’nin 1 Haziran 1851 tarihli sayısında yayınlanmasıyla kurumun açılışı kamuoyuna ilan edilmiştir (Uçman, 1995: 176,177; Atuf, 1930: 91). Encümen-i Daniş’in mimarları, dönemin önde gelen devlet ve bilim adamlarıdır. Keza Âli ve Fuad Paşalar ile Ahmet Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi bu konuda etkili olmuşlardır (İhsanoğlu, 1992: 369). Encümen-i Daniş’e tanınmış kişiler alındığı gibi büyük Osmanlı tarihini yazan Avusturyalı Hammer ile İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce sözlüklerini yazan İngiltereli James Redhouse da üye olarak seçilmiştir. Encümen-i Daniş, dil ve edebiyat alanında başarılı eserler ortaya koyamasa da en büyük katkısı Ahmet Cevdet Paşanın tarih adlı eserinin ortaya çıkması olmuştur (Berkes, 1978: 231).

İyi niyetle girişilen bir teşebbüse rağmen, kendinden beklenen görevi tam olarak yerine getiremeyen Encümen-i Daniş, bir süre sonra dağılmıştır. Ancak taşıdığı bir nevi ilimler akademisi kimliğiyle (Uçman, 1995: 178) Tanzimat döneminin eğitim ve kültür bakımından anılması gereken müessesesi olarak tarihteki yerini almıştır. Bu girişimin ardından yeni bir akademinin kurulması konusu gündeme gelmiş ve 1862’de “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” kurulmuştur. Daha çok doğa bilimleri alanında faaliyet gösteren bu kurum, “Mecmua-yı Fünun” adlı bir yayın da hazırlayarak halkı çeşitli bilimsel konularda bilgilendirmeye çalışmıştır (Öztürk, 2000: 76).

Avrupa'da Osmanlı Gençleri

II. Mahmud döneminde başlatılan Avrupa'ya öğrenci gönderme projesi, Tanzimat döneminde de artarak devam etmiştir. Fransa'nın merkez ülke olarak seçildiği bu dönemde din ve milliyet ayrımı yapılmadan Osmanlı tebaasından çeşitli bilim dallarında ihtisas görmek üzere 171'i Müslüman, 73'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 244 öğrenci gönderilmiştir. Fransa'ya tahsile giden öğrencilerin bir kısmı iyi yetişmiş olarak yurda döndüklerinde önemli görevler almışlar ve bazı alanlarda öncü kişiler olmuşlardır (Şişman, 2004: 85-86). Bu gelişmeler dışında, yurtdışında bir nevi ihtisas okulu da açılmıştır. 1857'de Paris'te açılan ve "Mekteb-i Osmani" adı verilen okul ile Paris'teki öğrencilerin eğitimlerini sistematik ve disiplinli bir hale getirmek ve Fransızcalarını geliştirmek amaçlanmıştır. Okulun eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Mekteb-i Osmani'nin eğitim kadrosu içinde, Hoca Tahsin Efendi ile Selim Sabit Efendi de bulunmaktadır. 1864'te kapatılan Mekteb-i Osmani, bir hazırlık okulu niteliği taşımakla birlikte Osmanlı Devleti'nin yurtdışında açtığı ilk ve tek okul olma özelliği ile Türk eğitim tarihinde özel bir yere sahip olmuştur (Şişman, 1986).

Öğretmen Yetiştirmede İlk Adım: Darülmuallimin

Tanzimat döneminde öğretmen yetiştirme konusunda atılan adımlar, modern öğretmenlik mesleğinin kurumsallaşması bakımından temel teşkil etmiştir. Öğretmen eğitimi ve yetiştirilmesi açısından ilk modern kurum olan Darülmuallimin, 16 Mart 1848'de İstanbul'da açılmıştır. Böylece öğretmenler ilk kez mesleki bir okuldan yetiştirmeye başlamıştır (Akyüz, 1996: 471). Amacı yeni açılan rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek olarak belirlenen Darülmuallimin, Darülmuallimin-i Rüşdi olarak da adlandırılmıştır (Öztürk, 2007: 4). Darülmuallimin'in ilk başhocalığına (idareciliğine) Denizlili Hoca Yahya Efendi getirilmiştir. Saray hocalığı ve Encümen-i Daniş üyeliğinde de bulunan önemli bir ilim adamı olan Hoca Yahya Efendi, okulun açılışı münasebetiyle, okulun açılma sebepleri ve sağlayacağı faydalar hakkında bir konuşma da yapmıştır (Ünal ve Birbudak, 2013: 163-164). Hoca Yahya Efendi'nin ardından 14 Ağustos 1850'de Darülmuallimin müdürlüğüne Ahmed Cevdet Efendi (Paşa) atanmıştır. Ahmed Cevdet Efendi'nin atanması ile okulda köklü bir değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu göreve özellikle getirildiği anlaşılan Ahmet Cevdet Efendi'nin idareciliği esnasında gerçekleştirdiği en önemli icraat ise Darülmuallimin Nizamnamesini hazırlaması ve bunu uygulaması olmuştur (Ünal ve Birbudak, 2013: 13; Gündüz, 2012: 107).

Bu nizamnamede Ahmet Cevdet Efendinin, öğretmen yetiştirme işinin belli bir niteliğe sahip olmasına çalıştığı dikkati çekmektedir. Bu arada Akyüz, Ahmet Cevdet Efendinin ilgi ve hassasiyeti nedeniyle nizamnamede olmayışına rağmen batıdaki tarih yazımından etkilenerek tarih dersi de okuttuğunu söylemiştir (Akyüz, 1996: 472, 474). Buradan hareketle okullardaki tarih öğretiminin temellerinin öğretmen yetiştiren bir kurumda atıldığı söylenebilir. Ahmet Cevdet Efendi, Darülmuallimin öğrencilerinin cerre çıkmasını yasaklayarak okulun kontenjanını azaltmış ve mevcut öğrencilere daha fazla maaş verilmesine çalışmıştır. Böylece okul cazip hale getirilerek aynı zamanda daha nitelikli öğretmenler yetişmesi amaçlamıştır (Öztürk, 2007: 6). Bu

nizamname ile Darümuallimin'deki² eğitim belli bir hukuki niteliğe bürünmüş ve öğretim faaliyetleri düzenli hale getirilmeye çalışılmıştır (Akyüz, 1996: 473). Nizamname değerlendirildiğinde, Türkiye'de modern eğitim kadrosunun temelini Ahmet Cevdet Efendi'nin gayretiyle atıldığı söylenebilir (Gündüz, 2012: 110). Bundan başka, Darümuallimin'den mezun olanlar arasında Türkiye'de öğretmenlik mesleğinin ve pedagojinin önde gelen isimlerinden olan Selim Sabit Efendinin de bulunduğu göze çarpmaktadır (Mahmud Cevad, 2001: 55).

İlköğretimden Ortaöğretime Geçiş Süreci: Rüşdiyeler

Tanzimat döneminde ilköğretimden ortaöğretime geçiş sürecindeki bir ara okul olarak karşımıza rüşdiyeler çıkmaktadır. Rüşdiyelerin kurulmasında, Harbiye ve Tıbbiye gibi askeri okullara, okur-yazar olup belli bir eğitim seviyesinden geçmiş öğrencileri göndermek, bir yandan da ilkokullara öğretmen yetiştirme amacı etkili olmuştur (Berkes, 1978: 138). Bu bağlamda yeni kurulacak olan bu okullara Sultan II. Mahmud çocukların rüşt çağıları olan 14-15 yaşlarına kadar öğrenim görebilecekleri “rüşdiye” adının verilmesini istemiştir (Ergün, 2000: 746). Ancak rüşdiyelerin faaliyete geçmesi ve açılmaları için 1847'yi beklemek gerekecektir. İşte bu süreçte de karşımıza Kemal Efendi çıkmaktadır. Kemal Efendinin, Türk eğitim tarihinde ve eğitimdeki modernleşme hareketlerinde yerini özellikle belirtmek gerekir. Kemal Efendi, Mekatib-i Umumiye müdürlüğü sırasında ciddi reformlar yapmış ve rüşdiyelerin mimarı olmuştur. Hatta masraflarını bizzat üstlendiği iki adet rüşdiye inşa ettirmiştir. Bu okullara devam eden öğrencilerin kısa süre içerisinde Arapça, Farsça, Aritmetik ve Coğrafya derslerinde başarı gösterdikleri hükümete kanıtlandıktan sonra, benzer şekilde İstanbul'da rüşdiyelerin devamının açılması gündeme gelmiştir (Nurdoğan, 2016: 37). Açılan iki rüşdiye dışında Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babiali yakınlarındaki Ağa Camiinde de rüşdiye mektepleri kurulmuştur (Akyıldız, 1993: 236, 237). Sıbyan mektepleriyle ilgili girişimleri engellenen ve Darülfünun için gerekli olan altyapının olmaması nedeniyle Kemal Efendi gayretini rüşdiyelere vermiştir. Bütün bunlar neticesinde sıbyan mekteplerinin son sınıfında okutulacak dersler rüşdiyenin ilk sınıfına, Darülfünuna hazırlık olması için son bir sınıf da eklenerek başlangıçta iki yıl olarak belirlenen rüşdiyelerin öğrenim süresi dört yıla çıkarılmıştır (Nurdoğan, 2016: 37; Sarıçelik, 2010: 119). Darülmaarif açıldıktan sonra altı yıla çıkan rüşdiyelerin öğrenim süresi 1863'e geldiğinde beş yıla düşürülmüştür. Rüşdiyelerin ders programları başlangıçta Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve Yazı'dan oluşurken daha sonra Kemal Efendinin çabalarıyla Farsça, Coğrafya ve Hendese de eklenmiştir (Ergün, 2000: 746; Kodaman, 1991: 92). Rüşdiyelerin etkisinin zamanla kendisini hissettirmeye başladığı görülmüştür. Nitekim İstanbul'da açılan bu beş rüşdiye'nin öğrencilerinden bir grubu, öğretime başladıklarından altı ay sonra Padişah, Nazırlar ve Meclis-i Vala huzurunda imtihan edilmiş ve başarıları nedeniyle teşvik edilerek mükâfat almışlardır (Unat, 1964: 43).

² İlk defa İstanbul'da rüşdiyeler için açılmış olan Darümualliminden sonra 1868 yılında sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için Darümuallimin-i Sıbyan açılmıştır (Becerikli ve Demirel, 2017: 66).

1852'ye gelindiğinde İstanbul'da sayısı 10'u bulan rüşdiyeler, İstanbul dışında da açılmaya başlamıştır. Bu süreçte Meclis-i Maarif, rüşdiyelerin taşrada da açılmasını önermiş, hatta Bursa ve Edirne'de açılacak rüşdiyelerin taşradakilere örnek olması amaçlanmıştır. Ayrıca bu iki şehirde açılacak rüşdiyelerde öğretim materyali olarak kullanılması için ilm-i hal ve ahlak risalesinin dağıtılması istenmiştir. Bu iki şehir, Bosna'da açılan rüşdiyeler izlemiştir (Somel, 2010: 95). Böylece merkezden çevreye bir rüşdiye atılımı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra da büyük yerleşim yerlerinde 25 rüşdiyenin açılması için gerekli olan tahsisat ve irade çıkmıştır. İstanbul dışındaki merkezden çevreye yayılması amaçlanan bu 25 rüşdiyenin 7'sinin Anadolu'da, 15'inin Rumeli'de, 3'ünün ise Ege adalarında yapılması kararlaştırılmıştır (Kodaman, 1991: 92). Bu hedeflere zaman içinde ulaşıldığı görülmüştür. Nitekim Maarif Nizamnamesinin ilan edildiği 1869 yılı itibarıyla İstanbul'da bir tanesi kızlara mahsus olmak üzere 13 rüşdiye bulunmaktaydı. İstanbul dışında ise Anadolu'da 50, Rumeli'de 62, Arap vilayetlerinde 9, Afrika'da 2 ve Adalarda 2 adet olmak üzere 125 rüşdiye bulunuyordu. Neticede 1869 tarihi itibarıyla ülke sathında toplam 138 rüşdiye eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde bulunmaktaydı (Bilim, 2002: 228). Rüşdiyelerin yaygınlaşmasında Darülmualimin-i rüşdi mezunlarının da etkisini dikkate almak gerekir. Eğitim kadrosunun oluşması, rüşdiyelerin açılmasını hızlandıran bir faktör olmuştur.

Bu dönemde rüşdiye mezunlarının kendilerinden beklenen seviyede mezunlar vermemeleri ve bazı yetersizlikleri nedeniyle bir başka eğitim kurumunun açılması gündeme gelmiştir. Nitekim 1862'ye gelindiğinde, rüşdiye mezunlarının daha donanımlı şekilde yetişmelerini ve bürokrasiye hazırlanmalarını sağlamak amacıyla bir yıllık hazırlık eğitimi verecek olan "Mekteb-i Eklâm" kursu açılmıştır. Bir süre sonra bu uygulamadan da memnun kalınmayınca bu kurs, üç yıllık bir okula dönüştürülerek adı "Mahrec-i Eklâm" olmuştur. Okul, kapsamlı bir ders programına sahip olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, bu okulu, ileride açılacak olan idadilerin kaynağı olarak görmüştür. Mahrec-i Eklâm, Mekteb-i Mülkiyenin genişletilmesine kadar varlığını devam ettirmiştir (Ergin, 1977: 476-479; Nurdoğan, 2016: 45; Somel, 2010: 75).

Kızların Eğitimi Meselesi

Tanzimat döneminde, Müslüman ailelerin kız çocuklarının eğitimleri açısından, önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı toplumunda önceleri kızlar, 10-11 yaşlarına kadar öğrenim görmekte olup sadece zengin ailelerin çocukları özel hocalar tutarak kızlarının eğitimini ileriki yaşlarda da almalarını sağlıyordu. Ancak bu dönemden itibaren, kızların belli yaştan sonra örgün eğitime devam etmelerine imkân sağlanmıştır (Öztürk, 2000: 69). Böylece 1859'da Sultanahmet'te Cevri Usta Vakfı olarak yaptırılan okulun kız rüşdiyesine dönüştürülmesiyle, kızlar Osmanlı Devleti'nde ilk mektepten sonra eğitim görme imkânına sahip olmuşlardır (Unat, 1964: 43). Bu ilk kız rüşdiyesinden sonra Kemal Efendinin Maarif Nazırlığı sırasında 1862'de Sultanahmet'te bir kız rüşdiyesi daha açılmış ve diğer vilayetlerde de kız rüşdiyelerinin kurulma süreci başlamıştır (Mahmud Cevad, 2001: 68). Bu dönemde, kızların eğitimi konusunda toplumsal duyarlılığın da sağlanmak istendiği görülmektedir. Nitekim bütün bunlar yaşanırken açılan bu okullara kızların rağbet etmesini sağlamak ve kız rüşdiyesini topluma duyurmak için 1862'de takvim-i vekayi'de ilan yayınlanarak aileler bu

konuda teşvik edilmiştir. Bu ilanda eğitimin erkeklere olduğu kadar kızlara da farz olduğundan bahsedilmiş, kızların isteklerine rağmen eğitimden mahrum kaldıkları, eğitim yoluyla dini ve dünyevi bilgilere sahip olacak kadınların eşlerine itaat edeceği belirtilmiştir. Ayrıca kızların terbiyeleri ile anne babalarının ilgilenmesi gerektiği de bildirilmiştir. Bundan başka, açılan kız rüşdiyesinde kız çocuklarının eğitimine özen gösterildiği ve öğretmenlerinin güvenilir ve liyakat sahip oldukları vurgulanmıştır (Tümer, 1999: 63).

Kısa Süreli Bir Okul: Darülmaarif

Tanzimat Döneminde, rüşdiyelerden farklı bir konumda ve özelliğe sahip olan Darülmaarif'ten de bahsetmek gerekir. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından II. Mahmud türbesinin yakınındaki arsaya yaptırılan bu okul, 21 Mart 1850'de bizzat padişahın da katıldığı büyük bir törenle açılmıştır. Okulun açılmasında hem Darülfünun'a öğrenci hazırlamak hem de devlet dairelerine memur yetiştirmek hedeflenmiş ve bu doğrultuda program hazırlanmıştır (Ergin, 1977: 449). Bu okulu batıdaki liseler ve jimnazlara benzeten Unat, hükümetin destek verdiği ve rüşdiyelere örnek gösterdiği bir müessese olduğunu ifade etmiştir (Unat, 1964: 43). Mahmud Cevad'ın eserinde öğrencilerin, "Arapça, Farsça, Hikmet-i Tabiiye, Coğrafya ve Hendese" den sınav olduklarından bahsedildiğini dikkate alındığında, okulda bu derslerin işlendiğini söylenebilir (Mahmud Cevad, 2001: 40). Okulun açılış töreninde gerçekleşen kısa bir görüşme, bu okula verilen önemi göstermesinin yanı sıra Tanzimat Dönemi eğitim politikalarında devlet adamlarının etkisini ve bakış açılarını göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Darülmaarif'in açılış törenine, çocukları Şehzade Murat ile Fatma Sultanı ellerinden tutarak yanında getiren Sultan Abdülmecid, mektebin kapısında kendisini karşılayanlardan Kemal Efendiyi göstererek çocuklarına: "Efendinin elini öpünüz, bundan sonra sizin hocanız, efendidir, demiş ve ardından da Kemal Efendiye dönerek: Bunları dest-i terbiyenize tevdi ediyorum. Diğer taliplerle müsavi tutmanızı rica ederim" diyerek hem kuruma ve eğitimcilere bakış açısını ortaya koymuş hem de kendi çocuklarının diğer çocuklardan ayırt edilmemesini istemiştir. Darülmaarif, eğitim sistemindeki yaşanan değişimlerden nasibini almış ve 1872'de lağvedilerek idadiye dönüştürülmüştür (Ergin, 1977: 450, 453).

İlköğretimin Temeli: Sıbyan Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda ilköğretimin esasını sıbyan mektepleri oluşturmuştur. Bu mektepler, "sabi" adı verilen beş-altı yaşındaki kız ve erkek çocukların okutulması amacıyla açılan eğitim kurumudur (Ergin, 1977: 82). Ayrıca, mekâtib, küttab, binalarının taştan yapılması nedeniyle taş mektep, hemen hemen bütün mahallelerde yer aldığı için mahalle mektebi olarak da anılagelmiştir. Genel olarak eğitim literatüründe mahalle veya sıbyan mektebi olarak adlandırılan bu okulların yaygınlaşmasında, ailelerin çocuklarına dini bilgilerin öğretilmesi isteği etkili olmuştur (Gelişli, 2002: 45). Yani sıbyan mekteplerinde temel amaç okuma yazma ile dini adap ve erkânın öğretilmesidir. Okuma yazma öğretiminde heceden başlanarak alfabe karşılığı olan elifbadaki harfler çeşitli hece tekerlemeleri ile öğretilmiştir. Örneğin "be çanak gibi,

cim karnı yarık gibi...” (Koçu, 1966: 24-25). Bu okullarla ilgili dikkat çekilecek husus, Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman veya gayrimüslimlere ait en eski ve yaygın bir eğitim kurumu olmasıdır. Sıbyan mektebine başlama, âmin alayı ya da bed-i besmele denilen bir sosyal etkinlik ile gerçekleşmekteydi. Burada çocuğun mektebe başlaması, hocanın, mahalle efradının ve çocuklarının da katıldığı coşkulu bir şekilde evinden alınıp mektebe getirilmesi ve mektepte ilk dersini alması şeklinde gerçekleşmiştir (Kara ve Birinci, 2012: 10). Sıbyan mekteplerinin öğretim kadrosu ise mahal- lenin hocası olan muallim, hocaya yardım eden kalfa ve hademe görevinde bulunan bevvabdan oluşmaktaydı. Hoca ve kalfa sayısı, mektebin büyüklüğüne göre değişmiştir. Böyle durumlarda kalfaların biri baş kalfa olarak, muallim de muallim-i evvel ve muallim-i sani olarak adlandırılmıştır (Kara ve Birinci, 2012: 24). Sıbyan mekteplerinin oluşumunda ve zamanla birtakım özellikler kazanmasında çocuğa verilen önem büyük rol oynamıştır. Çocuğun eğitimi bir kültürel çevre içerisinde şekillenmiştir ki bu da mahalle faktörüdür. Sıbyan mektebinin pedagojik özelliğini mahalle faktörünü dikkate alarak da incelemek gerekir. Nitekim Aksoy’un da belirttiği gibi sıbyan mekteplerinin iyi anlaşılması, onların bir mahalle yapısı içinde incelenmesi ve bu mahalle- nin merkezini teşkil eden cami, medrese, kütüphane gibi kuruluşların bir parçası gibi görülmesi yoluyla olur (Aksoy, 1968: 178).

İlköğretimin temelini oluşturan sıbyan mekteplerinin ıslahı konusunda 19. yüzyıl- da çeşitli adımlar atılmıştır. Hatta II. Mahmud’un çıkardığı 1824 Fermanı sonrasında da sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu bakımdan 1838’de Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan raporda, sıbyan mektepleri üzerinde durulmuştur. Bu noktada, hocaların yetenekli olması, teftiş edilmesi çocukların okula devamlarının mecburi tutulması, sınıflara ayrılmaları, fakir ve kim- sesiz olan çocuklar için yatılı okullar açılması ve mahallelerdeki küçük çocuklara hece ve Kur’an-ı Kerim öğretilmesinin teşvik edilmesi üzerinde bazı tavsiyeler dile getirilmiştir (Kodaman ve Saydam, 1992: 481). Neticede II. Mahmud döneminden itibaren girişimde bulunulan sıbyan mekteplerinin ıslahı çalışmalarında uygulamada başarılı olunamamıştır. Ancak yine de ilköğretim konusunda ihtiyaçların tespit edilmesi ve projeler hazırlanıp tavsiyeler alınması önem arz etmektedir (Sarıçelik, 2010: 9). Bu bakımdan II. Mahmud dönemini, Tanzimat’ın ilköğretim projelerinin temelini atıldığı bir dönem olarak da değerlendirmek gerekir.

Tanzimat Döneminde kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, 1838’deki rapor üze- rine çalışmalarına başlamış ve sıbyan mekteplerinin ıslahıyla ilgili de layiha hazırlamıştır. Bu mecliste, eğitimde öncelikle sıbyan mekteplerinin düzenlenmesiyle işe başlanması ve diğer eğitim kurumlarının aşamalı olarak düzene konulması üzerinde durulmuştur (Akyıldız, 1993: 229). Nihayetinde Meclis-i Maarif tarafından 1847’de hazırlanan talimatname ile sıbyan mektepleri bir sistem çerçevesinde düzenlemeye çalışılmıştır. Bu talimatname, öğretim programları, araç gereçler, öğrenim süresi, öğ- retim yöntemleri, disiplin ve devam, öğretmenler gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin tümünü içine alan kapsamlı bir projedir. Buna göre; 6 yaşını bitiren çocuğun mektebe devamı zorunludur. 7 yaşına bastığı halde okula gitmeyen çocuklar özel görevlilerce izlenecek ve aileleri cezalandırılacaktır. 4-5 yaşındaki çocukların okula başlaması ai- lelerinin isteğine göre olacaktır. Talimatnamede öğretim programının Türkçe okuma ve yazma esası üzerine gerçekleşmesi gerektiği de vurgulanmıştır. Buna göre okumaya

elifba ile başlanarak amme cüzü ve öteki cüzlerin okunmasıyla devam edecektir. Cüzler bittikten sonra Türkçe lügat yani üç ve daha fazla kelime yan yana yazılacaktır. Ayrıca öğrencilerin ahlaki eğitimleri için Türkçe ahlâk risaleleri okutulacaktır. İlgili talimatnamede okumanın yanı sıra yazma da vurgulanmış ve hocaların yazmayı öğretmeleri istenmiştir. Öğrencilerin yazma alıştırmalarını yapmaları için Arabistan'da kullanılan taş levhaların okullara gönderileceği de belirtilmiştir. Öğrenim süresinin dört yıl olarak belirlendiği talimatnamede başarısız olanların bir yıl daha okulda eğitime devam edeceği ve yıl sonunda sınava gireceği belirtilmiştir. Disiplin bakımından da bazı esasların konduğu talimatnamede falaka yani dayak yasaktır. Öğrencilere kötü söz söylenmeyecek, kabahatlerine göre belli bir müddet ayakta durmak, kalfa tarafından derslerin tekrar ettirilmesi gibi hafif cezalar verilecektir. Derslerinde başarılı olanlar ve edep içinde hareket eden öğrenciler, hocanın yakınına oturtulup bir nevi taltif edilecektir (Berker, 1945: 28-33; Akyüz, 2011: 161; Koçer, 1992: 58, 59; Sarıçelik, 2010: 11, 12). Talimatname, sıbyan mekteplerinin belirli bir program ve müfredata bağlanması, okumanın yanında yazmaya da önem verilmesi, müfredata yeni dersler eklenmesi ve derslerin Türkçe okuma-yazma eksenli olması, dayak ve ağır cezaların olmaması, devam süresi ve yaş aralığının belirlenmesi gibi pedagojik özellikleriyle Tanzimat döneminde, ilköğretim alanında kapsamlı bir reform konusunda atılan ciddi ve iyi niyetli bir adım olarak yerini almıştır. Ancak sistem, kadro ve bütçe sıkıntılığı nedeniyle bu talimatnamedeki hususlar genel olarak uygulanamamıştır (Sarıçelik, 2010: 12,13).

Yaşanan bu gelişmelerle birlikte ilköğretim reformu, Maarif Nezaretinin kurulması sonrası tekrar gündeme gelmiş ancak bütün bu altyapı çalışmalarına rağmen 1863 yılına değin sıbyan mekteplerinde esaslı bir reform gerçekleştirilemediği görülmüştür. 1863 yılında ise sıbyan mekteplerinin ıslahı konusunda yayınlanan irade ile ilköğretimin ıslahı meselesi tekrar ele alınmıştır. Örnek bir uygulama olarak İstanbul'da çeşitli semtlerden 12 sıbyan mektebi seçilmiş ve her bir okulun çevresinde iki okul daha seçilerek 36 okulda yeni bir usulün uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda öğrencilere taş levha, taş kalem ve divit dağıtılması kararlaştırıldığı gibi öğretmenlere de teşvik olarak 100 kuruş maaş bağlanması kararlaştırılmıştır (Berker, 1945: 39-42; Kodaman, 1991: 62). Örnek olarak belirlenen bu okulların zamanla başarılı olduğu görülmüş ve ayrıca başarılarından dolayı öğretmen ve öğrencilere ödüller de verilmiştir (Bilim, 2002: 198).

Maarif Meclislerinin 1846-1848 dönemlerindeki projelerinin devamı olduğu görülen bu uygulamalarla sıbyan mekteplerinden; kurallarına uygun bir şekilde Kur'an-ı Kerim okuyan, yeterli dini bilgi ve görgüye sahip, dönemin belgelerini, yazılarını okuyabilen ve kendini, düşüncelerini düzgün bir şekilde ifade edebilecek bir öğrenci kitlesinin yetiştirilmesi beklenmiştir (Nurdoğan, 2016: 42). Sıbyan mekteplerinde gerçekleştirilen bu reformun İstanbul dışında da yansıması olmuştur. Nitekim bu durum Niş'te de uygulanmış ve burada açılan örnek okula 500 öğrencinin gelmesi sağlanmıştır. Akabinde bunun çevresindeki Rumeli'deki yerleşim yerlerinde de uygulanması için öğretmenler atanmıştır (Bilim, 2002: 198-199). Atılan bu adımlar, okulların kayıtlarının belirli bir takvime de bağlanmasını gündeme getirmiştir. Bu nedenle Meclis-i Maarif, yılda iki kez "Ruz-ı Hızır ve Ruz-ı Kasım" da öğrencilerin kaydolması gerektiğini belirlemiştir (Sarıçelik, 2010: 13). Okuldaki bu takvim değişimi yaz tatilini

de beraberinde getirmiş ve öğretmen ve öğrencilerin dinlenmesi için 10 Temmuz-1 Ağustos arası okullar tatil edilmiştir (Bilim, 2002: 200). Sıbyan mekteplerindeki reform çalışması bundan sonra da devam etmiştir. 1864'te kurulan Mekatib-i Sıbyan-ı Müslime komisyonu, 1868'de sıbyan mektepleri için 11 maddeden oluşan yeni bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamname gereğince de sıbyan mektebindeki derslerin arasında “İmal, Malumat-ı Nafia, Coğrafya ve Aritmetik” gibi dersler eklenmiştir (Kodaman, 1991: 62). Sultan Abdülaziz, bu nizamnamenin uygulanması için irade çıkartmış, Dersaadet yani İstanbul ile bilad-i selase olarak kabul edilen Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki öğretmenler tarafından uygulanmasını istemiştir (Öztürk, 2005: 12). Görüldüğü gibi eğitimin temeli sayılan ilköğretim ve özelde sıbyan mektepleri, II. Mahmud döneminden itibaren eğitim meselelerinin gündemini oluşturmuş ve bu okulların ıslahı ve gelişimi için çeşitli adımlar atılmıştır. Bu adımların daha kapsamlı ve sistematik hale getirilmesi ise 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşecektir (Vurgun, 2022).

Batıya Açılan Pencere: Mekteb-i Sultani

Tanzimat döneminde eğitim teşkilatında 1867'lerden itibaren yeni bir yapılanmanın adımları atılmaya başlamıştır. Eğitimdeki bu yeni yapılanmanın arka planında ise büyük devletlerin baskısı ve bütün devlet müesseslerinde yapılması istenen bir reform düşüncesi yer almaktadır (Kodaman, 1991: 20). 1866'da Girit'te çıkan isyan, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmış ve büyük devletlerin baskısına da zemin hazırlamıştır. Özellikle Fransa, İngiltere ve Çarlık Rusya'sı, bu konuda çeşitli notalar vererek Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanındaki hükümleri uygulamada yetersiz kaldığını, Osmanlı hükümetinin bu konuda kendi haline bırakıldığında bir kaos ve anarşi ortamı çıkıp bunun Avrupa devletlerini de etkileyeceğini düşünmektedir. Bu nedenle birtakım ıslahat önerilerinde bulunmuşlardır (Karal, 1988: 336). Sunulan bu ıslahat ve reform projelerinden en önemlisini ise Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy'un 22 Şubat 1867'de sunduğu ıslahat projesi oluşturur. Duruy, burada: “Müslüman olmayan toplulukların sahip buldukları eğitim müesseselerinin teşvik ve himaye edilmesi, başlıca büyük şehirlerde Hristiyan çocuklarının da kabul edileceği orta dereceli okulların kurulması, ilköğretimin geliştirilmesi için öğretmen yetiştirilmesi, Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir üniversite kurulması ve bu üniversitede tıptan başka tarih, idare ve hukuk derslerinin okutulması ve böylece de yeni kanunları uygulayacak memurlar yetiştirilmesi” (Engin, 2016: 6) gibi hususlar üzerinde durmuştur.

Dış politika zemininde bu gelişmeler yaşanırken içerde de kurumsallaşma ve bir sistem inşa etme çalışması hızlanarak, modern eğitim veren bir ortaöğretim müessesinin kurulması gündeme gelmiştir. Özellikle dönemin devlet adamları Âli, Fuad ve Saffet Paşaların bu konu üzerine hassasiyetle eğilmesi, birtakım ihtiyaçların da ortaya çıkmasıyla, bu tarz bir okulun kurulması kaçınılmaz hale gelmiştir. Nitekim iyi bir şekilde yabancı dil bilen devlet adamlarının yetiştirilmesi, hem ülkede eksikliği hissedilmiş olan ortaöğretim kurumları için bir model, hem de Avrupa çapında bir lise açılması ihtiyacı ortada durmaktadır. Bu ihtiyaçların yanına, Tanzimat döneminin temel politikası olan Müslüman ve gayrimüslim tebaanın birbiriyle kaynaşması ve bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesi de eklenmiş ve batıya açılan pencere olarak da

nitelendirilen bir kurum olan Mekteb-i Sultani, 1868'de açılmıştır (Engin, 2016: 11-13). Mekteb-i Sultani sadece açıldığı dönemle sınırlı kalmamış, uzun yıllar Türkiye'nin gözde eğitim kurumu olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Nitekim Lewis bu durumu şöyle açıklamıştır: "Galatasaray mezunları Osmanlı İmparatorluğunun ve ondan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hâkim bir rol oynar duruma geldiler. Galatasaray Sultanisinin oyun meydanları yoktu; fakat modern Türkiye'nin zaferlerinin birçoğu onun sınıflarında kazanıldı" (Lewis, 2004: 122).

Mesleki ve Teknik Eğitimin Durumu

Tanzimat döneminde İstanbul ve çeşitli vilayetlerde mesleki ve teknik okullar da açılmıştır. Bu okullar, bürokrasiden öğretmenliğe, tarımdan sanayiye çok çeşitli bir görünüm arz etmiştir. Tanzimat'ın ilk yıllarında 1842'de Prusyalı bir uzman tarafından Askeri Baytar Mektebi kurulmuştur. Bu okulu İstanbul Yeşilköy'de 1847'de açılan Ziraat Mektebi takip etmiştir. Açıldıktan sonra dört yıl eğitim veren bu okul, daha sonra açılacak olan Halkalı Ziraat Mektebinin temelini oluşturacaktır. Bu süreçte Tanzimat dönemi ve sonrasında etkisini hissettirecek olan, kaymakam ve müdür gibi ülkedeki mülki idari memur kadrosunun yetiştirilmesi için 1859'da Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Öğrenim süresi başlangıçta iki yıl olan mülkiye mezunlarından bir kısmı, 1873 sonrası idadilerde yöneticilik ve öğretmenlik görevlerine de tayin edilmiş, böylece mülkiye, Türk eğitim tarihinde öğretmen ve eğitim yöneticisi kaynağı da oluşturmuştur. Yine bu dönemde, 1857'de Orman Mektebi, 1860'ta Telgraf Mektebi, 1864'te Lisan Mektebi, 1867'de askeri tıbbiye içerisinde sivil tıp okulu olan Mekteb-i Tibbiye-i Mülkiye gibi okullar açılarak mesleki ve teknik eğitim alanında faaliyet göstermişlerdir. Tanzimat dönemi eğitim hareketlerinde özel bir yere sahip okullardan birisi de sanayi mektepleridir. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında yetim ve öksüz çocuklar için 1860'ta Niş'te ve Sofya'da, 1864'te de Rusçuk'ta açtığı ıslahaneler daha sonra sanayi mekteplerine dönüşmüştür. Böylece 1868'de İstanbul'da ilk sanayi mektebi açılmıştır. Bu okullarda temel eğitimin yanı sıra, iş eğitimi de esas alınmıştır (Sakaoğlu, 2003: 78, 79, 87; Tekeli ve İlkin, 1999: 73; Akyüz, 2011:170, 171).

Yükseköğretim Teşebbüsü: Darülfünun

Tanzimat'ın ilk yıllarında modernleşme bağlamında ilköğretim alanında gelişmeler yaşanırken yükseköğretim konusu da gündeme gelmiş ve 1846'da bir Darülfünun kurulması kararlaştırılmıştır. Kararlaştırılan bu fikir, semeresini 1863'te vermiştir. Darülfünun'un açılmasında müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasının yan yana yatılı eğitim görerek modernleşme sürecinde devletin kamudaki ihtiyacına cevap verecek nitelikte öğrencilerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır (Akyüz, 2011: 168). Darülfünun, fenler ve sanatlar evi anlamı taşıyan ismiyle en baştan medrese ve geleneksel eğitim anlayışından farkını belli etmiştir. Bununla birlikte Darülfünun, modern eğitimde yaşanan kurumsallaşmanın yeni oluşmaya başlaması ve temel eğitimden sonra yükseköğretime devam eden nitelikli öğrencilerin istenilen sayıda olmaması nedeniyle zaman zaman sekteye uğramıştır (Kenan, 2012: 344). 1863'te serbest derslerin verilmesiyle faaliyete başlayan Darülfünunda, çoğu Fransızca ve başka yabancı dillerden

oluşan 4000 kitaplık bir kütüphane de kurulmuştur. Okul 1865'te kendi binasından bir konağa taşınmış ancak burada çıkan yangın nedeniyle içindeki araç gereç ve kitaplarıyla birlikte yanmış ve ilk girişim bu şekilde sona ermiştir (Dölen, 1985: 476).³

Sonuç

Türkiye'de modernleşme hareketleri kapsamında atılan adımlardan birisini eğitim oluşturmuştur. III. Selim döneminde batı tarzında açılan askeri eğitim kurumlarıyla başlayan bu gelişmeler II. Mahmud zamanında modern sivil eğitim kurumlarının inşa edilmesiyle devam etmiştir. Bu anlamda modern sivil eğitimin temellerinin II. Mahmud döneminde atıldığını belirtmek gerekir. İlköğretim zorunlu olması konusundaki ferman da Türk eğitim tarihinde bir ilki göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu dönemde gerçekleştirilen başka bir öncü girişim ise yurtdışına eğitim almak üzere öğrenci gönderilmesidir. Bu girişim Osmanlı'dan Cumhuriyete eğitimde tarihi devamlılığın bariz örneklerinden birini oluşturur. II. Mahmud döneminde açılan Harbiye ve Tıbbiye ise sadece kuruluş misyonları açısından değil, etkileri ve mezunlarıyla da yüzyıla damgasını vuran okullar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat Fermanında doğrudan eğitimden söz edilmese de dönemin idarecileri düşündükleri reformların hayata geçirilmesi için eğitimi önemsemişlerdir. Bu kapsamda kurulan Muvakkat Meclis-i Maarif ve Meclis-i Maarif-i Umumiye gibi yapılarla eğitim meselesini bürokratik gündeme taşımışlardır. Eğitimin günümüzdeki bakanlık seviyesinde derli toplu bir yapıya bürünmesi ise Maarif Nezaretinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece eğitimde merkezileşme ve teşkilatlanma yolunda önemli bir adım atılmıştır. Tanzimat döneminin idarecileri bir yandan eğitimde kurumsallaşmayı gerçekleştirilmeye çalışırken diğer yandan modern eğitim kurumları açmaya devam etmişlerdir. Öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere ilk öğretmen okulu olan Darülmuallimin'in açılmasıyla öğretmenlik mesleki anlamda kurumsallaşmaya başlamıştır. Bu dönemde eğitimin toplumsallaşması hususunda da ciddi gelişmeler yaşanmış, bir nevi bilim akademisi olan Encümen-i Daniş kurulmuştur. Kızların eğitimi konusunda ise kız rüşdiyelerinin açılması ve kızların eğitime teşvik edilmesiyle toplumsal alandaki bir meselenin çözümü için ilk adımlar atılmaya başlamıştır. Tanzimat döneminde açılan mesleki eğitim kurumları ise sonraki dönemlerde açılacak okulların nüvesini oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde, Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada eğitim görebileceği batıya açılan pencere olarak da nitelendirilen Mekteb-i Sultani açılmıştır. Bu eğitim kurumu, sadece açıldığı dönemle sınırlı kalmamış, günümüzde de varlığını devam ettiren nadir eğitim kurumlarından biri olma özelliğini göstermiştir. Yine bu

3 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Darülfünununla ilgili de ayrıntılı bir çerçeve sunmuş ve böylece ikinci kez açılması yolunda bir teşebbüse zemin hazırlamıştır. Okulun ismi nizamnamede "Darülfünun-ı Osmani" olarak belirtilmiş ve "Hikmet ve Edebiyat, Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziyyat, Hukuk" şubelerinden oluşmak üzere dört yıllık eğitim vermesi planlanmıştır. Nihayet Darülfünun, 20 Şubat 1870'te Sadrazam Ali Paşa, Maarif Nazırı Saffet Paşa ve diğer ileri gelen devlet adamlarının hazır bulunduğu bir törenle açılmıştır. 1873 yılına kadar eğitimin devam ettiği Darülfünun, bu tarihte ikinci kez kapatılmıştır (İhsanoğlu, 1993: 522-523). Darülfünun'un tekrar açılması sürecinde üçüncü adım, 1874 yılında atılmıştır. Bu tarihte Mekteb-i Sultani bünyesinde Hukuk, Edebiyat ve Mühendislik fakülteleri olan Darülfünun-ı Sultani açılarak yükseköğretime devam edilmiştir. Ancak bu durum 1881 yılında sona ermiştir. Yükseköğretim ve Darülfünun konusunda esas kurumsallaşma 1900 yılında açılan Darülfünun-ı Şahane ile gerçekleşecektir (Engin, 2015: 61).

dönemde, sıbyan mekteplerinin yanında ibtidailerin boy göstermeye başlaması, İlköğretimde gerçekleştirilmeye çalışılan ıslah çabalarının bir boyutunu oluşturmuştur. Tanzimat döneminde eğitimdeki gelişmeler sadece ilköğretimle sınırlı kalmamış, yükseköğretimde de bir adım atılmıştır. Ancak Darülfünun olarak adlandırılan bu yükseköğretim kurumu, bu dönem için kısa ömürlü olmuştur. Genel olarak bakıldığında, Tanzimat dönemi eğitimde modernleşme hareketlerinde şu üç esas üzerinde değerlendirilmelidir. Bunlar temel, öncü ve model olma özelliğidir. Eğitimde teşkilatlanma, sivil eğitim kurumları, yurtdışı eğitim, eğitimin derecelere ayrılması, eğitimde toplumsallaşma, mesleki eğitim gibi hususlarda ciddi bir birikim ortaya çıkmıştır. Dönemin devlet adamları eğitim konusunda gerçekleştirmek istedikleri amaçlarına istedikleri ölçüde ulaşamamış olsalar da Tanzimat döneminde eğitim alanında oluşan bu birikim sonraki döneme ve modern Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır.

Kaynakça

Albayrak, M. ve Şeker, K. (2014), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Aksoy, Ö. (1968), *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayınevi.

Akyıldız, A. (2012), *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyüz, Y. (1996), “*Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı*”, Yeni Türkiye Eğitim Özel Sayısı, 7: 471-476.

Akyüz, Y. (2011), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Yayınları.

Atuf, N. (1930), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi.

Becerikli, S. ve Demirel, M. (2017), “*Osmanlı’dan Cumhuriyet Bursa’sına Miras Kalan Öğretmen Okulları (1883-1975)*”, History Studies, 9(1): 65-84.

Berker, A. (1945), *Türkiye’de İlköğretim I*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Berkes, N. (1978), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Beydilli, K. (2020), “*Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31: 513-514.

Beydilli, K. (2020), “*Mühendishane-i Berri-i Hümayun*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 31: 515-516.

Bilim, C. Y. (2002), *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Çam, İ. D. (2023), “*A Study on the Preparation of Textbooks for the Ottoman Sıbyan Schools in the Late 19th Century*”, Journal of Human and Social Sciences, 6(Education Special Issue), 99-116.

Dölen, E. (1985), “*Darülfünun*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, II, İstanbul: İletişim Yayınları: 476-477.

Engin, V. (2015), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi Devamlılık*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Engin, V. (2016), *Mekteb-i Sultani*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Ergin, O. N. (1977), *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul: Eser Matbaası.

Ergün, M. (2000), “*Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme*”, Yeni Türkiye, 32: 735-753.

Fraenkel, Jack R., E. Wallen Norman, H. Hyun Helen, (2011), *How to Design and Evaluate Research in Education*, New York: Connect Learn Succeed.

Gelişi, Y. (2002), "*Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)*", Türkler, 15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gülsoy, U. (1999), "*Islahat Fermanı*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 19: 185-190.

Gündüz, M. (2012), *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İhsanoğlu, E. (1992), "*Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İhsanoğlu, E. (1993), "*Darülfünun*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 8: 521-525.

Kara, İ. ve Birinci, A. (2012), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tenkitleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karal, E. Z. (1988), *Osmanlı Tarihi*, 7-8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kenan, S. (2012), "*Üniversite*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 42: 338-348.

Kenan, S. (2013), "*Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları üzerine Bir Çözümleme*", Osmanlı Araştırmaları, 41: 1-31.

Koçer, H. A. (1992), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: MEB Yayınları.

Koçu, Reşat Ekrem, (1966), "*Sıbyan Mektepleri*", Hayat Tarih Mecmuası, 2.

Kodaman, B. (1991), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kodaman, B. ve Saydam, A. (1992), "*Tanzimat Devri Eğitim Sistemi*", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lewis, B. (2004), *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mahmud, C. (2001), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Nurdoğan, A. M. (2016), *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Ortaylı, İ. (2014), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Öztürk, C. (2000), "*Selim Sabit Efendi'nin Yetiştirdiği Dönemde Osmanlı Devleti'nde Eğitim: Modern Eğitimin Doğuşu*", Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize/28 Nisan 2000) Türkiye'nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sabit Efendi, Kırklareli: Beta Basım.

Öztürk, C. (2005), *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul: MEB Yayınları.

Öztürk, C. (2007), *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öztürk, C. ve Nurdoğan, A. M. (2011), “*II. Mahmud Döneminde Osmanlı Eğitimi: Modern Türkiye'nin Eğitimsel Temelleri*”, Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları (Ed. Cemil Öztürk ve İlhami Fındıkcı), Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Sakaoglu, N. (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Sarıçelik, K. (2010), *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Somel, S. A., (2010), *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma*, Otokrasi ve Disiplin, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şişman, A. (1986), “*Mekteb-i Osmani (1857-1864)*”, Osmanlı Araştırmaları, V, İstanbul.

Şişman, A. (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekeli, İ. ve İlkın, S. (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tümer, Y. (1999), *Tanzimat'tan Sonra Osmanlılarda Kızların Eğitimi*, (1839-1908), Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Uçman, A. (1995), “*Encümen-i Daniş*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 11: 176-178.

Unat, F. R. (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Ünal, U. ve Birbudak, T. S. (2013), *İstanbul Darülmualimini (1848-1924)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Vurgun, A. (2022), “*Eğitimde Modernleşme Sürecinde Değişimin Temel Bir Dinamiği: Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*”, Prof. Dr. Mehmet Çağatay Özdemir Armağanı -Toplumsal Değişim (Ed. S. Sağlam, G. Yüksel, M. Kara, A. S. Bingöl), Ankara: Nobel Yayınevi.

Extended Abstract

In the last quarter of the 18th century, modernisation attempts in education, which started with the opening of military education institutions, continued in the 19th century by increasing their impact according to periods. Selim III and Mahmud II took their places in Ottoman history as the rulers who laid the foundations of modern education, and then the statesmen of the Tanzimat period tried to consolidate these foundations and put them into a system. During the reign of Mahmud II, the foundations of modern civil education were laid with the issuance of an edict on compulsory primary education and the opening of the first rüşdiyes. Furthermore, with the opening of two important schools such as Harbiye and Tibbiye, the structural centres of modernisation efforts were established in the 20th century as they had been throughout the 19th century. The Tanzimat bureaucracy also made efforts to systematise these modernisation steps of Mahmud II. Bureaucratisation in education in the modern sense began to emerge in this period and centralisation in education was achieved with the Maarif Nezareti, and all schools in the country were gathered under a single central administration. With the centralisation of education under a single roof, educational affairs were also divided into a number of departments. Thus, while Tanzimat administrators tried to institutionalise education on the one hand, they continued to open modern educational institutions on the other. In this context, steps were taken at all levels of education from primary education to higher education. All these efforts were bequeathed to the following periods and became the cornerstones of the road to modern Turkey.

Although education was not directly mentioned in the Tanzimat Edict, the administrators of the period gave importance to education in order to implement the reforms they considered. In this context, they brought the issue of education to the bureaucratic agenda with structures such as the Temporary Council of Education and the General Assembly of Maarif. Education took on a tidy structure at the current ministry level with the establishment of the Ministry of Education. Thus, an important step was taken towards centralization and organization in education. While the administrators of the Tanzimat period tried to achieve institutionalization in education, they also continued to open modern educational institutions. Teaching began to be professionally institutionalized with the opening of Darülmüallimin, the first teacher training school, to meet the need for teachers. During this period, serious developments were experienced in the socialization of education, and Encümen-i Daniş, a kind of science academy, was established. Regarding the education of girls, the first steps have begun to be taken to solve a social problem by opening girls' secondary schools and encouraging girls to receive education. Vocational education institutions opened during the Tanzimat period formed the core of the schools to be opened in the following periods.

During the Tanzimat period, Mekteb-i Sultani, which is also described as the window opening to the west, where Muslims and non-Muslims could study together, was opened. This educational institution was not only limited to the period when it was opened, but has also become one of the rare educational institutions that continues to exist today. Also in this period, the emergence of primary schools next to primary schools constituted a dimension of the reform efforts attempted to be carried out in primary education. During the Tanzimat period, developments in education were not limited to primary education only, a step was also taken in higher education. However,

this higher education institution, called Darülfünun, was short-lived for this period. Generally speaking, the modernization movements in education in the Tanzimat period should be evaluated on the following three principles. These are the characteristics of being a foundation, a pioneer and a model. A serious accumulation has emerged on issues such as organization in education, non-governmental educational institutions, education abroad, division of education into degrees, socialization in education, and vocational training. Although the statesmen of the period could not achieve their goals in education to the extent they wanted, this accumulation of knowledge in the field of education during the Tanzimat period was inherited by the next period and the modern Republic of Turkey.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile arasında mali çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Ethics Committee Permission

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human and animal). The article belongs to the field of literature.

Deconfliction Statement

The author of the article declares that there is no conflict of financial interest between him and any institution, organization, person related to this study.

Support and Thanks

Support was not received from any institution or organization in the study.